

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԷՊՈՍԻ ՀԵՐՈՍՆԵՐԻ ՎԱՐՔԱԳԻԾԸ ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

ՄԵՅՐԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

Անհեղինակ, ժողովրդական ստեղծագործություններում՝ առասպելներում, էպոսում, հեքիաթներում և ավանդազրույցներում, անբռնագրոս, ինքնաբուխ ձևով դրսևորվում են տվյալ ազգի ինքնության, աշխարհատեսության, հոգեկերտվածքի և վարքագծի արքետիպային գծերը, երկարատև հարմարումների հետևանքով ձևավորված արժեքային մոտեցումներն ու դիրքորոշումները: Քանի որ առասպելները, էպիկական պատումները, լեգենդներն ու ավանդազրույցները գալիս են դարերի խորքերից ու իրենց վրա կրում են այդ դարերի կենսակերպի ու մտածելակերպի հետքերը, ապա դրանք լավագույնս արտացոլում են Աստծո, բնության, հասարակության, մարդու, կյանքի, ազգի, հայրենիքի, պետության և այլ արժեքների ու երևույթների վերաբերյալ տվյալ ժողովրդի ինչպես արքետիպային պատկերացումները, այնպես էլ դրանց փոխակերպումները: Այլ խոսքով, էպիկական կերպարների, հատկապես հերոս-դյուցազունների սխրագործությունների, վարք ու բարքի վերլուծությունն անսպառ նյութ կարող է տալ ոչ միայն նրանց, այլև տվյալ ազգի մտածելակերպն ու գործելակերպը, բարոյահոգեբանական յուրահատկությունները որոշ իմաստով հասկանալու ու գնահատելու համար: Սույն հոդվածի խնդիրն է ազգային ինքնության ու նկարագրի համատեքստում վերլուծել հայկական էպոսի հերոսների վարքագծի որոշ դրսևորումներ, ընդամին ուշադրություն դարձնելով դրանցում ոչ միայն հայ ժողովրդի կողմից մարմնավորած դրականին, այլև չմարմնավորած, բայց դրականին ստվերի պես ուղեկցող, դրականից բխող կամ այլ դիտանկյունից մեկնաբանության դեպքում՝ բացասական, անհեթեթ թվացող բնավորության գծերը, վարքաձևերը, արժեքային դիրքորոշումներն ու մոտեցումները: Դրանք, ի դեպ, առկա են ոչ միայն էպոսի հերոսների վարքագծում, այլև տարբեր ժամանակներում կառուցարկված հայոց ինքնության հարացույցներում, այսինքն՝ դրանք մեզանում տարածված, տիպական բնույթ ունեցող վարքաձևեր, մտակաղապարներ ու դիրքորոշումներ են: Բնականաբար, այս հոդվածի շրջանակներում հնարավոր չէ անդրադառնալ բոլորին, ուստի կսահմանափակվենք ընդամենը մեկ մտակեցվածքի,

վարքաձևի ու դիրքորոշման վերլուծությամբ:

Հայոց ինքնության մեջ արմատավորված երևույթ է իրականությունը գերազանցապես բարոյականության դիրքերից, բարոյական հասկացություններով (պարտք, պատասխանատվություն, արդարություն, խիղճ, ամոթ և այլն) իմաստավորելն ու գնահատելը, սեփական բարոյական չափանիշներով մարդկանց վարքի, բարոյական այլ համակարգերի արժևորումը՝ ի հաշիվ վարքի կարգավորման ու գնահատման իրավական, քաղաքական, տնտեսական և այլ ձևերի: Եվ, որպես դրա հետևանք, հայոց ազգային նկարագրում տեսնում ենք՝ հումանիզմ առանց սահմանների, օտարամոլություն, թշնամու նկատմամբ չափազանց մեծահոգություն, անշրջահայացություն ու աններելի հանդուրժողականություն, անհիշաչար ու անձնուրաց վերաբերմունք և առհասարակ իշխելու, տիրելու կամքի բացակայություն:

Մարդկանց վարքը բարոյապես արժևորելը, նրանց արարքները բարոյականության համամարդկային չափանիշներով և բարոյական հասկացություններով իմաստավորելն ու գնահատելը ենթադրում են մարդասիրության բարձր մակարդակ, մի վարքագիծ, դիրքորոշում, որը վկայում է հայ ժողովրդի քաղաքակրթվածության, բարոյապաշտության, արդարամտության, միամտության, ազնվության և, միաժամանակ, այսպես կոչված «կյանքի դաժան օրենքները» չհասկանալու մասին: Այնքան ամուր է մեզանում այդ դիրքորոշումն արմատավորվել, որ նույնիսկ հայոց պատմության որոշ դրվագներ վերակազմելիս՝ հյուսել ենք «բարոյական հաղթանակների» մասին առասպելը: Բարոյականություն ենք պահանջում ոչ միայն մեզանից, այլև առաջադեմ մարդկությունից, քրիստոնյա և ոչ քրիստոնյա հզոր տերություններից, օտարներից, թշնամուց, Հռոմի պապից, անգամ Աստծուց: Շփոթելով վարքի կարգավորման բարոյական ու իրավաքաղաքական, տնտեսական չափանիշները, «սրտի դավթարն» ու աշխարհում գործող գրված ու չգրված օրենքները, բարոյական զգացմունքները գերադասելով բանականության սառը դատողունակությունից՝ անկախություն ու պետականություն ձեռք բերելուց հետո էլ այսօր աշխարհի առջև դեռևս դնում ենք պետականագուրկ ազգին բնորոշ բարոյական պահանջներ (պատմական արդարության վերականգնում, պատմական իրավունքների ճանաչում, ցեղասպանության ճանաչում ու դատապարտում և այլն):

Անշուշտ, իրականությունը բարոյական օրենքների, սովորույթների ու ավանդույթների տեսանկյունից արժևորելը մարդու մենաշնորհն է, անհատի մարդկայնության, հոգու մեծության, բարձր արժեքներ կրելու վկայությունը: Մակայն մարդկությունը գոյություն ունի ոչ միայն անհատների, այլև էթնիկ խմբերի, ժողովուրդների, ազգերի տեսքով՝ միա-

վորված տարբեր պետություններում, որոնք առաջնորդվել ու այսօր էլ առաջնորդվում են ոչ թե Բուդդայի, Կոնֆուցիոսի կամ Քրիստոսի բարոյական պատվիրաններով կամ բարոյականության ընդհանրական արժեքներով, այլ ուժի, իրավունքի, քաղաքական նպատակահարմարության, ազգային շահի պրագմատիկ սկզբունքներով: Ի տարբերություն վարքի կարգավորման մյուս ձևերի՝ իրականության, մարդկանց արարքների բարոյական արժևորումն անհամեմատ հարաբերական ու պայմանական բնույթ ունի, ինչի հետևանքով առաջանում են մարդկանց արարքների ու գործողությունների բարոյական գնահատման տարբեր համակարգեր՝ բարու և չարի, արդարության, խղճի, ազնվության, վեհանձնության, քաջության և այլնի մասին տարբեր սահմանումներով ու մեկնաբանություններով: Եվ երբ բախվում են բարոյական իդեալներով ու արժեքներով իրար հակադիր ազգեր և բարոյական համակարգեր (երբ դրանցից մեկը հանուն իր նպատակի ու իդեալի արդարացնում է բռնությունը, սպանությունը, կոդոպուտը և այլն, իսկ մյուսը դրանք մերժում և անբարո ու անմարդկային է համարում), ապա, որպես կանոն, հաղթում է ուժի իրավունքի վրա հիմնված համակարգը, ուժապաշտություն քարոզող ու կիրառող ժողովուրդը կամ պետությունը: Այսպես, եթե համեմատենք հայկական ու օղուզական (թուրքական) էպոսները, ապա իսկույն կտեսնենք դրանց բարոյական արժեհամակարգերի տարբերությունները: Օրինակ, թուրք-օղուզական «Քորքութի գիրքը» էպոսում պատմվում է, որ թրքական միջավայրում, ավանդույթի համաձայն, պատանուն անուն չէին տալիս այնքան ժամանակ, քանի դեռ նա չէր կտրել գլուխներ, չէր հեղել մարդկային արյուն: Անվանակոչությունն անմիջականորեն կապված էր մարդասպանության ու արյունահեղության հետ, որը տվյալ դեպքում համարվում էր առնական առաքինություն: «Գաղտնիք չէ և այն, - նկատում է Հ.Ղ. Միրզոյանը, - որ բոլոր էպոսներում տեղի են ունենում և՛ մարդասպանություն, և՛ արյան հեղում, բայց այդ ամենը արվում կամ ցուցադրվում է ռազմի դաշտում՝ հակադիր ուժերի անմիջական բախման ընթացքում: Մյուս բոլոր էպոսների նման օղուզական էպոսը նույնպես հարուստ է այդօրինակ իրողություններով: Մակայն մյուս բոլոր էպոսներից տարբերվում է հատկապես այն բանով, որ նրանում մարդկանց գլուխ կտրելն ու արյուն հեղելը կատարվում են ոչ միայն ռազմի դաշտում թշնամիների հետ բախման ընթացքում, այլև սովորական կենցաղային պայմաններում, այսինքն՝ մարդկանց գլուխ կտրելն ու արյուն հոսեցնելը դիտվում են որպես տղա երեխայի հասունացման ու առնականացման չափանիշ, իսկ հասուն տղամարդու համար՝ քաջության, պատվի ու արժանապատվության պայման: Ըստ այդմ, նորածին տղաներին մինչև տասնվեց տարին լրանալն անուն չի տրվում,

որպեսզի այդ ընթացքում պարզ դառնա, թե այդ տեսակետից նա ինչ կարողություններ կդրսևորի, իսկ հասուն տղամարդկանց հասարակական դիրքը, պատիվն ու հարգանքը որոշվում են նրա կտրած գլուխների և հեղած արյան քանակով»¹: Անշուշտ կարելի է զարմանալ ու զայրանալ այս դաժան ավանդույթի վրա, սակայն առանց դրա հազիվ թե ստեղծվեր Օսմանյան կայսրությունը, հազիվ թե թուրքերը կարողանային դարերով ճնշած պահել նվաճված բազում ազգերի ու ժողովուրդների, հազիվ թե շատ սուլթաններ կարողանային պահել իրենց իշխանությունը (օրինակ՝ Մելիմ Ահեդը (1465-1520) գահ բարձրանալուց հետո ոչնչացրեց իր բոլոր արյունակից այն տղամարդկանց, ովքեր կարող էին հավակնել գահին: Ի դեպ, անիշխանությունից խուսափելու համար եղբայրասպանությունն ու գահաժառանգներին սպանելը Օսմանյան կայսրությունում գրեթե օրինականացված էին: Մեհմեթ Նվաճողը (1432-1481) իր կազմած Օրենսգրքում ամրագրել էր այն դրույթը, որ եթե իր զավակներից մեկը դառնա սուլթան, ապա պետական կարգն ապահովելու համար նա պարտավոր է սպանել իր եղբայրներին):

Իսկ հայկական էպոսում վիպական հերոսները փոքր հասակից չեն ստանում քիչ թե շատ համակարգված ռազմական (առնական) դաստիարակություն, ավելին, իրենք են մեծերից պահանջում իրենց ինչ-որ բան սովորեցնել: Այսպես, Մեծ Մհերը վանք-վարժատնում կարճ ժամանակ ուսանելուց հետո յոթ տարեկանում դիմում է մորը.

*Մարե՛, հերիք էսպես մնամ.
Հրաման տու ինձ՝ էրթամ սարեր, քարեր շրջեմ,
Գազան ու հավք զարկեմ,
Մարդերու շարք մտնեմ²:*

Մայրը հորդորում է «մարդկանց շարքերը» անցնելու համար սպանել մի քանի տարի, սակայն մանուկ Մհերը համառում է՝ ասելով. «**Աղեկ է, որ հիմիկվանե պատրաստ ըլնեմ՝ //Թըշնամու դե՛մ կայնեմ**»³: Մհերի որդի Դավիթը անցնում է գրեթե նույն ճանապարհը. փոքր Մըսրա Մելիքը, հանձին Դավթի կանխազգալով իր թշնամուն, չի ցանկանում նրան մասնակից դարձնել ուժային ու մարտական խաղերին, որպեսզի չմարգվի ու չհզորանա: Ի վերջո, չենթարկվելով Մելիքին՝ չանցնելով նրա թրի տակով, Դավիթը վերադառնում է Սասուն և անցնում «խաղաղ զբաղմունքի»՝ դառնում գառնարած, հետո նախրապան, որսորդ և այլն: Ո՛չ մի

¹ **Հ. Ղ. Միրզոյան**, Էպոսը որպես տվյալ ժողովրդի ինքնության ուսումնասիրության աղբյուր (օղուզական էպոսի օրինակով), «Հայոց ինքնության հարցեր», Եր., 2012, էջ 28-29:

² «Սասունցի Դավիթ», Հայկական ժողովրդական էպոս», Եր., 1989, էջ 168:

³ Նույն տեղում:

արյունահեղություն, բացի մի քանի «ծուռ» արարքներից: Նույնիսկ Օնվասարում նա քանդում է իր հոր կառուցած պարիսպը, բաց թողնում վայրի գազաններին, ընդամին՝ իր հետ եկած մարդկանց չի թույլատրում որսալ գերի գազաններին.

*Էհե՛յ, ձեզ իրավունք չկա...
Էնոնցից մե կն էլ չը սպանե՛ք:
... Հրողբեր, ջանքով,
Կապուկ տեղ պա՛պս էլ կը գարկի.
Տղամարդն է՛ն է, որ արձակի ու նո՛ր գարկի,
Չէ՞ որ էնոնք գերի են, հրողբեր,
Մարդ էլ գերին գարկի՞⁴:*

Ահավասիկ, «մարդկանց շարքերն» անցնելու երկու հակադիր ճանապարհներ, երկու բարոյական համակարգեր, որոնք պայմանավորում են ինչպես դրանց կրողների կենսակերպը, այնպես էլ նրանց երկրի ճակատագիրը:

Գուցե՞ իրականության բարոյական արժևորման գերակայությունը վկայում է տվյալ ժողովրդի ոչ միայն մարդասիրության, բարության, խաղաղասիրության, այլև առաջին հերթին թուլության, տկարության, խեղճության ու անճարության մասին: Նիցշեից եկող այն միտքը, թե բարոյականությունը (գերմանացի մտածողը նկատի ուներ քրիստոնեականը) ստեղծել են թույլերը, ստրուկները՝ վրեժ լուծելու ուժեղներից, իրենց տերերից⁵, հայկական էպոսի նկատմամբ կիրառելի չէ այն առումով, որ այստեղ բարոյականության պաշտպանները, բարոյական բարձր արժեքների մարմնավորողները հերոս-դյուցազուններ են, ովքեր այնքան ուժեղ են, որ ի գորու են կատարելու անհավատալի մեծագործություններ ու սխրանքներ և իրենց կամքը պարտադրելու թե՛ բարոյապես և թե՛ ֆիզիկապես պարտվածներին: Այսինքն՝ նրանք թուլությունից, խեղճությունից դրդված չեն կատարում բարոյական արարքներ, այլ դա իրենց ապրելակերպն է, կենսաոճը, մարդկանց, հատկապես ուրիշների հանդեպ վերաբերմունքի կերպը: Սակայն էպոսի հերոսների բարոյական արարքները եթե դիտարկում ենք «կյանքի օրենքների» տեսանկյունից, ապա տեսնում ենք, որ դրանք հակասում են ազգամիջյան համակեցության, քաղաքականության մեջ գործող իրական կանոններին, ողջախոհության պահանջներին ու ազգային շահերին: Հայկական էպոսի հերոսները «ծուռ» են, այսինքն՝ խենթ են, խենթավուն, միամիտ և, բնականաբար, նրանց անսովոր արարքները ծիծաղ, զարմանք են առաջացնում, քանի որ չեն տեղավորվում ողջախոհության և ուժի իրավունքի վրա խարսխված բարոյականության շրջանակներում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 272:

⁵ Տե՛ս Ֆ. Նիցշե, Բարոց և չարից անդին, Եր., 1992, էջ 151-154:

Նշենք, որ վտանգավորը ոչ թե ինքնին իրականության, մարդկանց վարքի ու արարքների բարոյական արժևորումն է, այլ, նախ, դրա բացարձակացումը, ապա կեցության համատեքստի և մրցակից ազդեցիկ բարոյական համակարգի անտեսումը: Հայկական էպոսում բազմաթիվ են այն օրինակները, երբ բախվում են երկու անհաշտ բարոյական համակարգեր: Այսպես, Մեծ Մհերը Մըսրա Մելիքի մահվանից հետո նամակ է ստանում նրա կնոջից՝ Իսմիլ խաթունից, որում վերջինս Մհերին խնդրում է այցելել Մըսր: Հարազատները հորդորում են Մհերին չգնալ՝ բերելով հետևյալ փաստարկները. Իսմիլը խորամանկ է, «մեր դուշմանի կնիկն է», ուզում է Մհերից զավակ ունենալ, մինչդեռ Սասունում մնալու դեպքում գուցե Աստված Մհերին զավակ տա: Ջարմանալի է, որ Սասունի իշխաններն ու վարդապետները նրան խորհուրդ են տալիս գնալ՝ «էտա հազրր տեղ է, շուտ գնա ...Մըսր տիրապետի» (կարծում եմ՝ դա պարզապես քաղքենիական ցանկության արտահայտություն է): Մհերի գիտակցության մեջ իրականության բարոյական ընկալումը կլանում է մյուս բոլոր ընկալումները, տեղ չի թողնում որևէ, տվյալ դեպքում՝ քաղաքական, ազգային մտածումների համար, և նա մեկնում է Մըսր: Մհերը ուխտադրուժ չէ. ըստ Մըսրա Մելիքի հետ կապած պայմանի և հնուց եկող սովորույթի՝ նա իրավունք ունի տիրություն անելու Մըսրին, այդ թվում՝ նրա կնոջը: Այս վերջին հանգամանքն անընդունելի էր բարոյական այլ ավանդույթով դաստիարակված Մհերի համար: Մակայն իր երկրի ու ժողովրդի շահը բնագործն զգացող Իսմիլ խաթունը կարողանում է գայթակղել բարոյապաշտ, ավանդապաշտ և գինուց խելքահանված Մհերին: Իսմիլ խաթունը բնավ վավաշուտ կին չէ. նրա նպատակը ամեն գնով դուրսգալն Մհերից որդի՝ իր տերությունը պահող թագաժառանգ ունենալն է. «*Ջա՛ նրմ, ինձի մա՛րդ մի հարկավոր է՝ // Որ էրկրին տիրություն անի, // Մեր իշխաններ խաղաղեցու՛*»⁶: Մհերի «չգիտակցված դավաճանության» կամ ենթագիտակցության ստորին խորքերում ապրելու պատճառով ծնվում է արու զավակ՝ Փոքր Մըսրա Մելիքը, ով, ըստ Իսմիլ խաթունի, պետք է հայի ճրագը հանգցներ, հայի օջախ փչացներ և Մըսրա ճրագը վառեր, Մըսրա օջախ կանգնեցներ: Մհերը, լսելով, թե ինչ խրատ է տալիս Իսմիլ խաթունը իր զավակին, ուշքի է գալիս ու յոթ տարվա բացակայությունից հետո վերադառնում Սասուն: Միամիտ, ծուռ Մհերը խիստ զարմանում է, որ Իսմիլ խաթունը դեռ ձվից դուրս չեկած տղային սովորեցնում է չարություն գործելու, ուրիշի ճրագը հանգցնելու, ամբողջ աշխարհը զավթելու արվեստը:

Ահա կյանքի բարոյական արժևորման չարաշահման հետևանքներից մեկը. սեփական ուժերով թշնամի աճեցնելը: Մըսրա Մելիքը, մեծա-

⁶ «Սասունցի Դավիթ», Հայկական ժողովրդական էպոս», էջ 191:

նալով ու հավատարիմ մնալով իր մորական ցեղի բարոյականությանը, իր հոր՝ սասունցի Մհերի մահվանից հետո հարձակվում է նրա երկրի վրա, ավերում, գերեվարում ու սպանում, կողոպտում ու թալանում է Սասունը: Որոշ ժամանակ անց Մհերի տղան՝ Սասունցի Դավիթը, մենամարտի է դուրս գալիս իր կեսեղբայր Մելիքի դեմ՝ առաջնորդվելով իր ցեղի բարոյականության սկզբունքներով: Նախ՝ Դավիթը համաձայնում է, որ առաջինը հարվածներ հասցնի Մելիքը, երկրորդ՝ երբ հերթը հասնում իրեն, սկսում է զիջումներ անել, հոգուտ Մելիքի փոխել մենամարտի պայմանները, երրորդ՝ առաջին երկու հարվածները բախշում է Մելիքի մորը և քրոջը՝ չկարողանալով դիմանալ նրանց բերած բարոյական փաստարկներին, ավելի ճիշտ՝ իր խղճին՝ դրանով իսկ վտանգելով իր գործի հաջողությունը: Ի դեպ, միամիտ Դավիթը «բարոյական» հարց է տալիս Իսմիլ խաթունին. «Մարե, ինչի՞ դուն չուր հիմիկ, // Մելիքի գարկ կը գար մեջ իմ գլխուն, // Մեկ մ'էլ չասիր՝ Մելի՞ք, գարկ մի ինձի՞՝ բախշի»⁷: Երկու բարոյականությունների բախման գագաթնակետ կարելի է համարել այն պահը, երբ Մելիքի մահվանից հետո Իսմիլ խաթունը դիմում է Դավթին.

*-Դավի՛թ, սպանեցիր Մըսրա Մելքին,
Վնա՛ս չը կա, դու է՛լ իմ տղան ես:
Արի, էնոր կնիկ դու ա՛ն,
Մըսրա թագավորություն մնա՛քեզի,
Սասուն գաթի քո՛նն է:
Դավիթ ասաց.
-Ես մորե որ ծնվեր եմ՝ անարա՛տ եմ,
Ես իմ հալալ լեջ հարամ լեշերու չե՛մ խառնի՞⁸:*

Այսինքն՝ մինչ Դավիթը մտածում է անարատ-արատավոր, հալալ-հարամ, արդար-անարդար, մեղավոր-անմեղ բարոյական հասկացություններով և հրաժարվում թագավորել Մըսրում և խրատներ է կարդում Մըսրի՝ պահի տակ խեղճացած արյունոտուշտ գորավարների գլխին, սգավոր, որդեկորույս, ի բնե երկրապահ-քաղաքագետ Իսմիլ խաթունը սառնասրտորեն, առանց ժամանակ կորցնելու մտածում է իր տերության ճակատագրի մասին:

Ինչ-որ իմաստով իրականության բարոյական արժևորման բացարձակացման հետևանքներից են նաև թշնամու նկատմամբ անիմաստ մեծահոգությունը, անշրջահայաց, անհիշաչար ու չափից դուրս հանդուրժողական վերաբերմունքը և իշխելու, նվաճելու, տիրելու կամքի բացակայությունը: Գրեթե բոլոր ազգերի մեջ թշնամու նկատմամբ վերաբեր-

⁷ «Սասունցի Դավիթ», Հայկական ժողովրդական էպոս», էջ 336:

⁸ Նույն տեղում, էջ 338:

մունքը դրսևորվում է գրեթե նույն զգացումներով ու դիրքորոշումներով՝ աստվածություն, զգվանք, անհանդուրժողականություն, ագրեսիվություն և այլն: Այնինչ մեզանում առհասարակ չկա այլատյացություն, մասնավորապես՝ օտարի նկատմամբ ձևավորված ու կայունացած թշնամական վերաբերմունք: Դ. Դեմիրճյանը գրում է. «Հայի ամենամեծ առաքինությունն էս ուզում - ամենաներողամիտ ցեղը աշխարհիս մեջ: Ի՞նչ եղավ իր պատմությունը - զարհուրելի ջարդեր, խոշտանգում, բնաջնջում... (Բայց ո՞վ է ամենից շատ ջանք թափում փրկելու էնվերին ու Քեմալին)»⁹: Այս կարծիքը պաշտպանում է նաև հոգեբան Հ. Պողոսյանը. «Հայը հակառակ աշխարհի մեջ ամենէն շատ հալածուող ու տանջուող ժողովուրդը ըլլալուն, ցուցադրած է իր հալածողներուն հանդէպ ամենէն շատ ներողամտութեան ոգին: ... Հայ ազգի նկարագրին մեջ ամենէն տկար յատկանիշ մը եթէ կայ՝ այդ ալ արդարութեան եւ հետեւաբար վրէժի ոգւոյն պակասը եղած է: Հայը այն աստիճանի ներողամտութեան ոգի ցուցադրած է, որ անիկա գերազանցած է նաեւ Քրիստոսը»¹⁰:

Քանի որ հայը անհիշաչար ու թշնամատյաց չէ, ուստի չի տառապում վրէժխնդրությամբ: Եթէ անգամ վրիժառու է դառնում (երբ դանակը հասնում է ոսկորին), ապա ժամանակավոր, այնքանով, որքանով թշնամուն հալածելով պիտի հեռացնի իր երկրից: Այնքան է «հարգում» թշնամուն, որ նրա դեմ պատերազմելիս նույնիսկ չի ուզում անակնկալի բերել: Այսպես, Սասունցի Դավիթը, երբ կռվի է դուրս գալիս թշնամու բանակների դեմ, ամեն անգամ հարձակումից առաջ զգուշացնում է՝

*Ով քրնած է՝ արթուն կացեք,
 Ով արթուն է՝ ձիեր թամբե՛ք,
 Ով թամբեր է՝ զենքե՛ր կապեք,
 Ով կապեր է՝ էլե՛ք, հեծե՛ք.
 Չ'ասեք՝ Դավիթ գող-գող էկավ,
 Գող-գող գրնաց՝¹¹:*

Հայը թշնամու մեջ ավելի շատ մարդկային գծեր է տեսնում, քան անհրաժեշտ է: Միամտորեն հավատում է նրա խոստումներին և այդ պատճառով կորցնում զգոնությունը, թուլացնում իր պաշտպանունակությունը: Պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին գրում է, թե 1220 թ. թաթարական զորքը Դերբենդից շարժվում էր դեպի Հայաստան ու Վրաստան: Այդ ընթացքում նրանք սուտ լուրեր էին տարածում, թե իբր իրենք հավատով քրիստոնյաներ են և գալիս են՝ քրիստոնյաների նկատմամբ մահաբեղականների գործած չարիքների վրեժը լուծելու: «Այս էր պատճառը, - գրում է Գանձակեցին, - որ մեր երկրի բնակիչները չամբացան.

⁹ Դ. Դեմիրճյան, Հայը, Երկերի ժողովածու 14 հատորով, հ. 14, Եր., 1987, էջ 463:

¹⁰ Յ. Պ. Պողոսեան, Ներածություն հայ հոգեբանության, Գահիրե, 1958, էջ 706-707:

¹¹ «Սասունցի Դավիթ, Հայկական ժողովրդական էպոս», էջ 322:

մինչև իսկ ոչ կուսակրոն մի քահանա իր ժողովրդին առած խաչվառնե-
րով գնաց նրանց ընդառաջ: Իսկ նրանք սրահարելով նրանց բոլորին
անխտիր կոտորեցին: Եվ այսպես շատերին անհոգ գտնելով՝ կոտորեցին
ու ավերեցին բազմաթիվ տեղեր»¹²: Այդ կուսակրոն քահանայից ոչնչով
չեն տարբերվում աստվածամերժ, միջազգայնական վեհագույն գաղա-
փարներով հափշտակված բոլշևիկ այն հայերը, ովքեր 1920 թ. աղ ու հա-
ցով դիմավորեցին ցեղասպանություն գործած, բայց «կարմրած», այ-
սինքն՝ «ինտերնացիոնալիստ» դարձած թուրք ասկյարներին, որոնք գա-
լիս էին իբր «ազատագրելու հայ ժողովրդին իմպերիալիզմի գործակալ
դաշնակների լծից»:

Թշնամին ամեն պահ մտածում է հային կոտորելու, ունեցվածքը
թալանելու մասին, իսկ հայը մտածում է, թե երևի փոխվել է նրա աշ-
խարհայացքը, հետևաբար՝ վերաբերմունքը, կամ՝ նա կշտացել է նա-
խորդ անգամվա ալան-թալանից ու կոտորածներից, ուստի լրջորեն չի
մտածում պաշտպանվելու մասին: Այսպես, վերլուծելով 19-րդ դարի 90-
ական թվականների (1894-1896 թթ.) հայկական կոտորածների «սպաս-
ուածէն աւելի ահաւոր ըլլալուն» պատճառները, այդ դեպքերի ժամանա-
կակից ու ականատես Ս. Մ. Գաբրիելյանը (1856-1919) գրում է, որ «հայ
ժողովուրդը յանկարծակիի եկավ: Ջարդը վրայ եկաւ այն ատեն երբ մե-
րազնեայք բնաւ չէին սպասեր. ընդհակառակը, ... յուսով և խնդութեամբ
գինով՝ կը սպասէին թէ վաղը հայկական ինքնօրինութեան արեւը պիտի
ծագէր: Սուլթանը զանոնք իրենց յոյսերուն զգըլիսիչ գագաթէն յանկարծ
գահավիժած էր անդունդը և ապշեցուցած: Այդ պատճառով անոնք
չկրցան իրենց բոլոր ուժովը ինքնապաշտպան ըլլալ: Բանէ մը չկասկա-
ծելով՝ ոչ զէնք պատրաստած էին և ոչ ինքնապաշտպանութեան միջոց-
ներ կազմակերպած: Եթէ կանուխէն կասկածած ըլլային, կրնային այն-
պիսի կարգադրութիւններ ընել կեդրոնացումի և միջոցներու որ իրենց
քիչ զէնքովն իսկ կարենային փրկել իրենց քաղաքներն»¹³:

Հայկական էպոսում զարմացնում է իրենց երկրի պաշտպանության
նկատմամբ սասունցիների դրսևորած անհոգ վերաբերմունքը: Այսպես,
Սասունը շրջապատված է թշնամիներով, սակայն չունի ո՛չ զորք, ո՛չ զո-
րավարներ, ո՛չ պաշտպանական կառույցներ, ո՛չ էլ լրջմիտ մարդիկ, ով-
քեր դրանց մասին կմտածեն: Հերոսները գալիս-գնում են, սակայն չի
փոխվում Սասունի կարգավիճակը. Սասունը մնում է որպես հարկա-
տու երկիր, որովհետև չունի ո՛չ անկախ իշխանություն, ո՛չ բանակ, ո՛չ էլ
հզորանալու գաղափար:

Ներողամտությունը, հանդուրժողականությունը, թշնամուն աստելու

¹² Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Եր., 1982, էջ 148:

¹³ Ս. Մ. Գաբրիելյան, Հայկական ճգնաժամն եւ Վերածնություն, 2-րդ հրատ., Պոս-
թոն, 1909, էջ 38:

անկարողությունը դժբախտաբար ուղեկցվում է իշխելու, նվաճելու, տիրելու կամքի բացակայությամբ: Այսինքն՝ հայն իր պատմության ընթացքում չի ցուցաբերել, չնչին բացառություններով, ուրիշներին իշխելու, կառավարելու, ուրիշներին ենթարկեցնելու ո՛չ կամք, ո՛չ ջանք, ո՛չ էլ ցանկություն: Դա տեսնում ենք նաև հայկական էպոսի հերոսների կերպարներում: Նրանք փառամոլ չեն, բայց նաև իշխանատենչ ու իշխանություն սիրող չեն: Սանասարն ու Բաղդասարը, խալիֆի դատաստանը տեսնելուց և նրա զորքը թրի տակով անցկացնելուց հետո, փոխանակ տիրանան այդ ընդարձակ թագավորությանը, թողնում-հեռանում են: Նրանք մերժում են նաև իրենց պապի՝ Գագիկ թագավորի խնդրանքը՝ ժառանգելու իր թագավորությունը: Մեծ Մհերը չի ընդունում այրիացած Իսմիլ խաթունի առաջարկը՝ բազմելու Մըսրի թագավորության գահին: Դավիթը սպանում է Մելիքին և, ըստ կյանքի օրենքի, հաղթողի իրավունքով պետք է տիրանա նրա երկրին, հավաքի տուրքեր, Մըսրը դարձնի հարկատու, ավարով՝ գանձերով ու ստրուկներով լցնի Սասունը և այլն¹⁴: Մինչդեռ սասունցիները Մըսրից բերում են ընդամենը զույգ եգ և Մելիքի ականջը: Դավիթը մեծահոգաբար պարտված զորքին հրամայում է տուն գնալ և խորհուրդ է տալիս էլ երբեք չհարձակվել Սասունի վրա: Գնացեք ձեր տները, և մեզ հանգիստ թողեք, մեզ ոչինչ պետք չէ ձեզանից, ասում է նա: Նույն կերպ է վարվում Փոքր Մհերը. օտար երկրում հերթական հաղթանակից հետո նրան առաջարկում են լինել տիրակալ, բայց նա համեստաբար մերժում է՝

*Ես ձենե բան չեմ ուզի,
Ո՛չ թագավոր կ'ըլնեմ:
Ո՛չ քաղքի տեր կ'ըլնեմ:
Ես Դավթի տղա Մհե՛րն եմ,
Ես չեմ կարնա էստեղ նստի...¹⁵:*

Իշխանատենչության բացակայությամբ պետք է բացատրել այն, որ էպոսի հերոսները ամուսնանում են թագուհիների հետ, բայց այդպես էլ ո՛չ իրենք են թագավոր դառնում, ո՛չ էլ թագուհիներն են պահպանում իրենց նախկին կարգավիճակը:

Էպոսի հերոսները մի կողմից չեն ուզում տիրանալ ուրիշների իշ-

---

¹⁴ Ռազմատենչ ու իշխանատենչ ցեղերը վարվում են ճիշտ հակառակ կերպ: Օրինակ՝ Զինգիզ խանի մահվանից հետո թագավորական իշխանությունն ստանձնած նրա տղան՝ Նոքթա խանը, անմիջապես իր զորքերն ուղարկում է աշխարհի տարբեր ուղղություններով և զորավարներին պատվիրում՝ «ավերել, քանդել բոլոր երկրները, աշխարհի թագավորությունները և չվերադառնալ իր մոտ, մինչև ավարտեն ամբողջ աշխարհի նվաճումը իրենց իշխանության ներքո ... նրա զորքերը գնացին աշխարհի գանազան կողմեր, ավերեցին երկրներ, գավառներ, վերցրին ազգերի պետություններ, գրավեցին ինչք ու ստացվածքներ, գերեցին նորահասակ կանայք, մանուկներ ստրկական ծառայության համար» (Կիրակոս Գանձակեցի, նշվ. աշխ., էջ 169):

¹⁵ «Սասունցի Դավիթ, Հայկական ժողովրդական էպոս», էջ 410:

խանութանը, թագավորությանը, ուզում են, որ յուրաքանչյուր ժողովուրդ ապրի ինքն իր համար, լինի իր գլխի տերը, մյուս կողմից՝ չեն մտածում Սասունի ինքնիշխանության ամրապնդման, անկախ պետության ստեղծման ու կայացման մասին: Սասունցի Դավիթն իր ցեղակից համակերպված-հարմարվածների¹⁶ երազների հերոսն է, մի դյուցազն, ով կարող է թշնամուն վռնդել երկրից, ապահովել Սասունի անկախությունն ու անվտանգությունը: Բայց նրանք կարծես թե վախենում են իրենց երազից, սարսափում գերբնական ուժով օժտված հերոսի հետ իրական կյանքում հանդիպելուց: Պատահական չէ, որ համակերպվածները ոչ թե հենց սկզբից աջակցում, սնուցում ու փայփայում, հետո մեծարում ու փառաբանում են հերոսին, տվյալ դեպքում Դավիթին, այլ՝ ա) ծննդյան օրվանից գրեթե հրաժարվում են Դավիթից՝ նրան ուղարկելով Մըար, վստահ Բամիլ խաթունի գթասրտության ու մայրական բնագրի, Մհերից մնացած սիրո վրա: Նույնիսկ ալարում են նրան ուղեկցել՝ հույսը դնելով Քուռկիկ Ջալալու իմաստության վրա, բ) չտեսնելու են տալիս Դավիթի անսովոր ուժը, ըմբոստ ոգին, թշնամու թրի տակով չանցնելը, գ) փոխանակ փնտրելու նրա ուժը օգտագործելու ուղիներ, փորձում են նրանից ազատվելու հնարներ գտնել, նրան շեղել իր բնական ճանապարհից, դ) Դավիթից թաքցնում են հոր գերեզմանի, նրա կառուցած վանքի, հայրական զենք ու զրահի տեղը, առհասարակ չեն զբաղվում նրա դաստիարակությամբ ու կրթությամբ, չեն ծանոթացնում ազգային ավանդույթներին ու արժեքներին, ե) չեն ուզում, որ Դավիթն իմանա Սասուն ժամանած Մըարա Մելիքի հարկահավաքների, այնուհետև՝ նրա ջարդարար գորքի մասին, այսինքն՝ գերադասում են վճարել յոթ տարվա ծանր հարկերը, քան կռվով ձեռք բերել անկախություն: Բարեբախտաբար, ժառանգական հատկությունների և ազգային հիշողությունը կրող պահպանողների (խորհրդանշանը՝ պառավը՝ Դավիթն ժամանակին ուղղություն տվողը) շնորհիվ Դավիթը կարողանում է տեր կանգնել հայրական ժառանգությանը և կատարել թշնամուց երկիրն ազատելու իր առաքելությունը: Նկատենք, որ էպոսի հերոսները հիմնականում միայնակ են կռվում թշնամու դեմ, ընդ որում, առանց խորհրդակցելու երկրի տերերի հետ, առանց ներգրավելու ժողովրդին, առանց գորք կազմելու: Այս խզվածության, ինչպես նաև հայրենական իշխանության ու երկրի հանդեպ սասունցիների անտարբերության ու անհոգության արդյունքն այն է լինում, որ կարևոր հաղթանակներից հետո հերոսները կարծես թե

---

¹⁶ Դա մարդկանց այն տեսակն է, որոնք «ուրախ են ծառայել» երկրին, քանի դեռ նրան վտանգ չի սպառնում: Հենց որ մի բան է պատահում, նրանք ետ են քաշվում: Եվ դարձյալ նրանք ջրի երես են ելնում, դառնում են առաջինները, երբ վտանգն անցած է լինում: (տե՛ս **Լ. Մկրտչյան**, Հայ ժողովրդի հերոսական էպոսը, // «Սասունցի Դավիթ, Հայկական ժողովրդական էպոս», էջ 40):

ավելորդ են դառնում երկրի ու ժողովրդի համար: Էպոսի հերոսները փոխանակ ներգրավվելու երկրի շենացման, բարեկարգման ու սոցիալական կյանքի բարեփոխման, ուժեղ պետության կառուցման գործում, անիմաստ պատրվակներով երկար ժամանակով հեռանում են երկրից՝ անտեր ու անպաշտպան թողնելով Սասնա բնակիչներին: Այսպես՝ Մեծ Մհերը յոթ տարի մնում է Մըսրում՝ ջրելով «խալխի արտը», Դավիթը յոթ տարի շրջագայում է Գյուրջիստանում՝ քառասուն փահլևանների համար հարսնացու փնտրելու նպատակով, Փոքր Մհերը, տուն ու կին թողած, տարիներով թափառում է երկրից երկիր, կռվում ուրիշների համար, մինչև որ հողն էլ է հոգնում նրան պահելուց: Այս «փախուստ-թափառումների», աստանդական կենսակերպի տրամաբանական վախճանակետն է դառնում իբր աշխարհում տիրող անարդարությունից հուսահատված¹⁷, իրականում իր ապրելակերպից ձանձրացած ու հասարակության, հարազատների համար ավելորդ դարձած Փոքր Մհերի փակվելը Ագռավաքարում՝ որպես երկիրը լքելու և համարյա այլևս չվերադառնալու (վերադառնալու պայմանները գրեթե անիրականանելի են), որպես պատասխանատվությունից խուսափողի խորհրդանշան, որպես գաղթականի ու հայրենալքողի նախատիպ¹⁸:

Անշուշտ, էպոսի հերոսների վարքը հումանիզմի ու հանդուրժողականության բարձրագույն դրսևորում է: Էպոսում, առասպելներում և հեքիաթներում նրանք ուժեղ են, որովհետև բարոյական են և բարոյական են, որովհետև ուժեղ են: Բայց երբ իրականում շրջապատված ես ռազմատենչ ու իշխանատենչ ցեղերով կամ պետություններով, որոնք առաջ-

¹⁷ Ա. Ոսկանյանը հետևյալ կերպ է մեկնաբանում Մհերի հուսահատվածության և փախուստի դեպքը. «Մհերի հուսահատության իրական ազդակն այն աղետալի խճողումն է, որն անմիջականորեն աղերսվում է սեփական տոհմում առկա հարաբերություններին, կամ առավել ճշգրիտ, **տոհմական այդ հարաբերությունների այլասերմանը և ընդհատմանը**: Այդ քայքայումը գնալով ահագնացող չափսեր է ընդունում ոչ միայն դրսի ճյուղերում, Մարում և Խլաթում, այլև ներսում, բուն Սասնա տանը: Հայրական կարգը վերահաստատել չկարողացած և նոր կարգ չստեղծած Մհերի հեռանալու պատճառը ոչ թե աշխարհում գործող օրենքի անկատարությունն է, նրա չարությունն ու անարդարությունը, այլ սեփական սոցիումի կենսագործունեությունը կարգավորող և աշխարհի հետ նրա հարաբերություններն ապահովող **որևէ օրենքի** իսպառ բացակայությունը» (**Ա. Վ. Ոսկանյան**, HOMO TRICKSTER, կամ էսթետիզմի ծուղակները, «Ռուբիկոն» գեղարվեստական-մշակութաբանական հանդես, թիվ 2 (7), Եր., 2004, էջ 85):

¹⁸ Մհերի փախուստի և Ագռավաքարում փակվել-մեկուսանալուն սկզբունքորեն այլ մեկնաբանություն է տալիս արձակագիր Լ. Խեչոյանը. «Գուցե Մհերն էլ զգացել էր կործանարար, իրար հաջորդող չարագույժ աղետների, խոշոր խառնակությունների, տեսակը բնաջնջող սև պատերազմների, որդեսերման սերմը փչացնող պտղատրդի մոտենալու ժամանակը: Գուցե հենց այդ պատճառով էր հրաժարվել իշխանական Մեծ տան գահից, երկրի առաջնորդը լինելու բոլոր իրավունքներից, անսպառ հարստությունից: Ժողովրդի դարերով կերտած մշակույթը իր մեջ ներառած գնացել, հազար ինը հարյուր տարի. երկու հազար տարի փակվել էր Ագռավաքարի նախամայր արգանդում, նյութական աշխարհից ամենայն ազգային վաստակած ունեցվածքը տեղափոխել էր հոգևոր ոլորտ փորձելով իր հետ պահպանության տարած ժառանգությունը քսան դար հետո ապագա սերունդներին վերադարձնելով՝ փրկել մեր ինքնությունը» (**Լ. Խեչոյան**, Մհերի դրան գիրքը, Եր., 2013, էջ 16-17):

նորդվում են բարոյականության ու խաղի բոլորովին ուրիշ կանոններով, որոնք պատրաստ են ցանկացած պահի հռչակելու, բնաջնջելու իրենց անպաշտպան դրկիցներին, ապա այս հումանիզմը, ուժեղության ու բարոյականության «դիալեկտիկան» վերածվում են անհեթեթ ու անհասկանալի դիրքորոշման, դառնում սպառնալիք ազգի ոչ թե արժանապատիվ, այլ ֆիզիկական գոյության համար: Պատմությունը ցույց տվեց, որ նման բարոյական սկզբունքներով ու բարոյական արժեքներով, վարքագծով ու վերաբերմունքով առաջնորդվելիս ի վերջո չես կարող խուսափել կոտորածներից, ցեղասպանությունից և հայրենագրկությունից: Այսքանից հետո ինչո՞ւ զարմանալ ցեղասպանությունը վերապրած հայ մտածողի, քաղաքական գործչի պոթեկումի, Նիցշեի բառերով ասած՝ «բարոյականության վրա կրակելու» ցանկության վրա. «Թո՛ղ անգամ մըն հայն ըլլար ոճրագործ, թո՛ղ անգամ մըն ալ հայն ըլլար բարբարոս ու գազան: Ինչո՞ւ դեռ չկրցանք հասկնալ, որ ոճրագործն ու գազանը բռշալէն աւելի կ'արժեն: Անոնց արիւնը ո՛չ միայն ծախու չի հանուիր, այլ անոնց հետ յարգանքով կը վարուին: ...Եթէ հրաժարէինք առաւելապէս անհիմն եւ մեր ունեցած իսկապէս շատ քիչ առաւելութիւններէն եւ հաւատալինք կարելիութեան,... եւ մարգէինք յաւակնութիւն մը անմարդկայնութեան մարզին մէջ, այդ ըլլալով արդարագոյն իրաւունքը, մինակը պիտի ըլլար նաեւ մեզ ՄԱԴ, ԱԶԳ Ու ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ դարձնելու: Մեր ուժը միայն անմարդկայնութեան մէջ կրնայ գերակշռել թշնամիին ուժերը»¹⁹: Դժբախտաբար (մի այլ դեպքում՝ գուցէ բարեբախտաբար), էթնիկական հաստատունները, դրանց վրա խարսխված ազգային արժեհամակարգը, վարքի կարգավորման արքետիպային կաղապարներն ու հոգեկերտվածքի կարծրատիպերը, ամենաուժեղ ցանկության դեպքում իսկ, հնարավոր չէ մեկ օրում ձևափոխել-վերափոխել, սակայն կարելի է սխալների հետևողական սրբազրմամբ, խելամիտ մարտավարական քայլերով դրանք շտկել ու բարեփոխել՝ համահունչ դարձնելով «կյանքի դաժան օրենքներին» և արդիականության պահանջներին:

Բանալի բառեր – էպոս, էպիկական հերոսներ, վարքագծի արքետիպեր, բարոյական արժեքներ, ազգային նույնականություն, իշխանություն, թշնամիներ, հումանիզմ, հանդուրժողականություն

СЕЙРАН ЗАКАРЯН – Поведение героев армянского эпоса в контексте национальной идентичности. – В статье проанализировано отношение героев эпоса о сасунцах – Санасара, Багдасара, Старшего Мгера, Давида Сасунского и Мгера Младшего – к этическим ценностям, врагам, власти, обществу, родине. Высказано мнение, что как в эпосе, так и в армянской идентичности укоренён

¹⁹ Ծ. Նաթալի, Հուշեր. թուրքերը եւ մենք, Եր., 1992, էջ 236, 240-241:

преимущественно моральный подход к осмыслению и оценке реальности. Этот подход основан на понятиях ответственности, долга, справедливости, совести, стыда и т.д. Герои с позиций собственных этических критериев оценивают поведение других людей и другие системы морали. В эпосе, как и в характере армянского народа, заметны гуманизм, благородство (в том числе в отношении к врагу), доходящая до безрассудства открытость и не всегда оправданная толерантность, а также отсутствие воли к власти, обладанию, в результате – многовековая эмиграция и любовь к чужеродному.

Ключевые слова: *эпос, эпические герои, архетипы поведения, нравственные ценности, национальная идентичность, власть, враги, гуманизм, толерантность*

SEYRAN ZAKARYAN – *The Behavior of the Heroes of the Armenian Epos in the Context of Armenian Identity.* – In the article the author analyses and evaluates approaches and positions of heroes of the Armenian epos (Sanasar, Baghdasar, Mher the Great, David of Sassoun, Mher the Minor) concerning ethical values, enemy, government, society, and homeland. The author argues in favor of a statement that both in the epos and in the Armenian Identity is enrooted the approach to rethink and evaluate reality predominantly in terms of moral concepts (debt, responsibility, justice, conscience, shame, etc.); and to evaluate other people's behavior and other moral systems by own moral criteria instead of using legal, political, economic and other forms of behavior regulation and evaluation. And as a result of all of these in the epos and Armenian national character we see humanism without borders, generosity towards the enemy, unguarded, reckless openness and unforgivable tolerance; the absence of the will to govern, to own, escapism and xenophilia.

Key words: *epos, epic heroes, archetypes of behavior, moral, moral value systems, national identity, government, enemy, humanism, tolerance*